

Edo Anušić

Ikonostasi manastira Pakre

Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb
 Odjel za polikromiranu skulpturu
 Zagreb, Zamjevac 8
 eanusic@h-r-z.hr

Stručni rad
 Predan 28. 8. 2011.
 UDK 7.025.3/.4:246/247(497.5)

SAŽETAK: Prije nekoliko godina Hrvatski restauratorski zavod u više je sakralnih objekata sjeverozapadne Hrvatske pokrenuo niz preventivnih zahvata na pravoslavnom drvenom inventaru u svrhu obnove i očuvanja tog dijela ugrožene kulturne baštine. U manastiru Pakra, na relativno malom prostoru, izrađena su dva ikonostasa. Danas se oba nalaze u crkvi Vavedenja Presvete Bogorodice. U ovome tekstu govori se o mogućem vrednovanju i perspektivi tih ikonostasa koji su kao izvanredni primjeri konstrukcije, rezbarske vještine i ponajviše umjetničkog dosega majstora, rezbara i ikonopisaca, polazeći od baroknog „prijelaznog razdoblja“¹ do danas, doživjeli različit stupanj ugroženosti.

KLJUČNE RIJEČI: *manastir Pakra, crkva Vavedenja Presvete Bogorodice, grobljanska kapela Sv. Nikole, pravoslavni sakralni inventar, ikonostasi*

Manastir Pakra

Manastir Pakra smješten je petnaestak kilometara jugoistočno od grada Daruvara, u maloj, dobro skrivenoj uvali, među obroncima Papuka, pokraj potoka Pakre po kojem je i dobio ime (**sl. 1**). Manastir su osnovali svećenici manastira Mileševo koji su izbjegli pred Turcima potkraj 17. stoljeća, a posebno se kao osnivači spominju mitropolit Grigorije² i arhimandrit Dositej. U manastirskom kompleksu, na sredini dvorišta, s polukružnim svetištem i zvonikom uz glavno pročelje, sagrađena je crkva Vavedenja Presvete Bogorodice, a odmah do nje i konak (prenočište) – dugačka uska građevina s tri krila i dvije etaže. Osim crkve i prenočišta, na jednom blagom uzvišenju sagrađena je 1761. grobljanska kapela Sv. Nikole – jednobrodna građevina s polucilindričnim svodom, polukružnim svetištem, pjevnica i kriptom gdje su pokapani monasi.

Povijest crkve Vavedenja Presvete Bogorodice

Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice je barokna jednobrodna građevina, sagrađena od klesanog kamena s manjom količinom sadre i cigle. Dovršena je 1765., a 1769. dozidan je zvonik, i to na zapadni zid građevine, tako da je osnova s apsidom i zvonikom dobila oblik križa. Crkva je u svojoj dugoj povijesti nekoliko puta teško stradala. Treba spomenuti godine 1780. i 1887., kada je u oba slučaja u nevremenu potpuno uništen limeni krov crkve, što je za posljedicu imalo stvaranje nepovoljnih mikroklimatskih uvjeta i njihovo razarajuće djelovanje na drveni inventar, posebno na ikonostas same crkve. Crkva i konak temeljito su obnovljeni 1923., dok su tijekom Drugog svjetskog rata crkva i, posebno, manastir doživjeli najteže dane. Ipak, predosjetivši dolazak teških vremena, u manastir je u kolovozu 1941. iz Zagreba stigla komisija pod vodstvom

1. Manastir Pakra i Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice, 18. st, Sirač (Daruvar) (fototeka Ministarstva kulture)

Pakra Monastery and the church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary, 18th century, Sirač (Daruvar) (Photo Archive of the Ministry of Culture)

profesora Tkalčića te preuzela i transportirala sve vrednije umjetnine i biblioteku u Zagreb. Treba također spomenuti da je tadašnji iguman Jefrem početkom rata spremio u limene cijevi jedan dio vrijednih predmeta, zapečatio ih i sakrio u kriptu grobljanske kapele Sv. Nikole.³ Time njihova sudbina nije bila riješena jer su ih nakon nekog vremena pronašli partizani i dali nekom seljaku na daljnje čuvanje. U tom gotovo stalnom prenošenju i sakrivanju, umjetnine su s vremenom sve više stradavale, tako da je većina pretrpjela velika oštećenja, a od nekih su ostali samo dijelovi. Ustaše su 1943. potpuno demolirali unutrašnjost crkve, a prenočište spalili (sl. 2). Također, prema dostupnoj dokumentaciji, nakon Drugog svjetskog rata crkva je obnavljana tek da se u njoj može obavljati bogoslužje, a manastir je potpuno napušten početkom Domovinskog rata. Njegov današnji izgled govori o dugom vremenu nebrige, stagnacije i nepoduživanja preventivne sanacije najugroženijih dijelova. Treba reći da je u blizini manastira prije tridesetak i nešto godina otvoren kamenolom s pratećom logistikom, pa za ljetnih mjeseci i suha vremena velika količina prašine koju dižu kamioni izravno ugrožava manastirske starine. Osim djelovanja čovjeka, još je jedan segment odgovoran za proces višestoljetne destrukcije. Riječ je o prirodnom okruženju u kojem se

manastir Pakra nalazi, odnosno vlažnoj okolini šume, riječnim tokovima i podzemnim vodama koje su pogodovala klizanju tla i konstantnom ovlaživanju unutarnjeg prostora crkve. Zbog izuzetno lošeg stanja, 1997. godine preuzete su ikone sv. Jovana, Susreta Marije i Elizabete te Krista s vladličanskog trona, koje su potom pohranjene u depo HRZ-a u Ludbregu. U svibnju 2007. godine provedena je potpuna dezinfekcija prostora crkve. Tijekom svibnja i lipnja sanirala se narušena statika građevine postavljanjem stega na više pozicija u temelju crkve te u razini obodnog vijenca sjevernog i južnog zida. Tijekom otvaranja temelja obavljena je i drenaža crkve.

Ikonostas crkve Vavedenja Presvete Bogorodice

Veliki ikonostas crkve Vavedenja Presvete Bogorodice dominira njezinim unutarnjim prostorom, odvajajući glavni brod od svetišta (sl. 3). Ikonostas je podignut 1779. godine, visok je gotovo 10 metara, ima 72 ikone, raspoređene u pet redova s dodanim pjevnicama i tronovima s obje strane. U najnižem redu su prizori iz Starog zavjeta, zatim šest prijestolnih ikona s carskim dverima. U sljedećem redu niže se dvanaest Kristovih i Bogorodičinih praznika s tajnom večerom u sredini. Slijedi ikona *Deisis* usred dvanaest apostolskih ikona. Iznad toga je velika ikona Sv.

2. Pogled sa sjeveroistoka na manastir i Crkvu Vavedenja Presvete Bogorodice (fototeka Ministarstva kulture, snimio N. Vranić, 1957.)
The northeastern view of the monastery and the church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary (Photo Archive of the Ministry of Culture, photo by N. Vranić, 1957)

Trojice usred proročkih ikona, a na vrhu u sredini stoji Raspeće, te sa strane Bogorodica i sv. Jovan. Dvije bogato ukrašene trokutaste skupine kartuša od po šest ikona, koje prikazuju Kristove muke, zatvaraju s obje strane vrh ikonostasa i dopiru do samog svoda crkve. Ikone su oslikane u tehnici tempere na dosta tankom sloju tutkalno-kredne osnove, a pripisuju se novosadskom umjetniku Vasiliju Ostojiću.⁴ Njegova ikonografija pripada „prijelaznom razdoblju“ srpskog slikarstva koje je bilo zasnovano na bizantskim tradicijama i koje je u 18. stoljeću uključeno u tijekove tadašnje europske umjetnosti. Ostojićevu likovnost odlikuje komponiranje u dijagonali, uvođenje pejzaža i smještanje likova u prostor. Zna se (što je rijetkost) da je drvorezbarske radove izveo Jovan Djaković (u nekim dokumentima pojavljuju se i prezimena Dujković i Dijković iz Podborja kod Daruvara).⁵ Barokna rezbarija ikonostasa je neuobičajeno bujna i razigrana, naročito na vrhu ikonostasa, oko križa i ikona na kartušama koje ga okružuju. Razlog tome je najvjerojatnije bio višak prostora u gornjem dijelu konstrukcije koji je majstoru dopuštao izradu raskošnije rezbarije. Iako se pri pomisli na ikonostas redovito usredotočujemo na njegov slikarski dio i rezbarsku vještinu, ne treba zaboraviti da je on ujedno i vrijedno arhitektonsko ostvarenje, s obzirom na to da ga je

redovito projektirao arhitekt.⁶ Iako u konstrukciji i sastavu ikonostasa postoje određena pravila, ona se tiču ponajprije samog rasporeda ikona, a manje arhitektonskih rješenja. Kako je ikonostas zapravo drveni zid, odnosno pregrada koja nosi ikone i odvaja svetište od ostatka crkve, morao je na neki način biti po rubu obostrano učvršćen na zidove crkve, što je višestoljetnim nepovoljnim mikroklimatskim uvjetima rezultiralo stalnim stezanjem i širenjem drvene građe, dovodeći konstrukciju do postupnih deformacija i promjena izgleda. Iako visok, pakranski ikonostas ne dodiruje strop u onoj mjeri koja bi osiguravala njegovu stabilnost i čvrstoću, a razlog tako slabe veze vjerojatno leži u prvotnoj namjeri da se tako dobije akustičnost prostora jer se time omogućavalo da liturgijske uzvike klera mogu jasno čuti vjernici. Arhitektura, stupovi, volute i okviri oslikani su mramorizacijama u plavim nijansama na krednoj podlozi u kombinaciji s pozlaćenim ornamentalnim elementima. Za svaki red specifični su određeni oblici ornamenta koji se šablonski ponavljaju iznad i ispod ikona te po stupovima i volutama. S lijeve i desne strane okomito na ikonostas, naslonjene uz zidove, pružaju se u istom stilskom izričaju mramorizirane pjevnice s naslonima i postoljima za čitanje, ukrašene ikonama. Popunjavaju prostor između prvog i drugog pilastra, a

3. Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice, ikonostas (fototeka HRZ-a, snimio V. Barac)

The church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary, iconostasis (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by V. Barac)

niz nastavljaju tronovi naslonjeni uz pilastre, Bogorodičin tron na desnoj strani, te vladličanski tron s eparhijskim grbom na lijevoj strani. Mramorizirana površina izduženih tronova ukrašena je pozlaćenim ornamentima, a na vrhu završava crveno lazuriranim baldahinom. Postavljanjem uz pilastre dodatno je pojačana njihova izdužena figura.⁷

Konstrukcija ikonostasa na prvi pogled djeluje dosta stabilno dok se ne prođe kroz južna vrata u svetište gdje nas čeka pogled na poledinu ikonostasa (sl. 4). Naime, glavna horizontalna greda koja osigurava statiku drvene

konstrukcije ne obavlja tu zadaću zato što je u dugom nizu godina zbog loših klimatskih uvjeta došlo do njezine deformacije i postupnog ispadanja iz ležišta u zidu, pa joj nikakve naknadne intervencije (vraćanje u ležište i minimalno betonsko zalijevanje i krpanje) nisu vratile prvotnu funkciju. Dodatno slabljenje drvene konstrukcije ikonostasa uzrokovano je djelovanjem crvotočine, što je bilo dosta vidljivo na poledini konstrukcije ikonostasa, a njezina prisutnost na samim ikonama bila je uglavnom ograničena na poledinu s minimalnim izbijanjem na pred-

4. Crkva Vavedenja Presvete Bogorodice, poledina ikonostasa (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)

The church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary, the back of the iconostasis (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

nju, oslikanu površinu ikona. Osobito su kao ugrožena označena područja koja se naslanjaju na zidove apside i pod, gdje je zbog izravnog utjecaja vlage primjetna povećana vlaga i truljenje dijelova te otpadanje slikanih dijelova. Iako je proteklih nekoliko godina dosta napravljeno na saniranju i izoliranju vlage drenažom same crkve, ipak se povoljniji rezultati nisu mogli očekivati kada je u pitanju sama konstrukcija ikonostasa, s obzirom na to da je baza (drvena greda) na kojoj drvena građa leži u izravnom dodiru sa zemljanim podom (pritom treba zanemariti izolaciju nekoliko centimetara debelih kamenih ploča). Stanje ikona je ocijenjeno u rasponu od vrlo lošeg do dosta dobrog, ovisno o poziciji na kojoj je pojedina ikona smještena. Na arhitekturi nedostaje pet ikona u prvom redu, od kojih su tri deponirane u Restauratorskom centru u Ludbregu,⁸ dok je sudbina ostalih dviju nepoznata. Sredinom 2006. odignuti polikromirani slojevi preventivno su podlijepljeni ugrijanom 5%-tnom otopinom tutkala na ikonama i ornamentima. U postupku konzerviranja *in situ* kao problem se pojavio sloj nataložene čađe, naročito u višim slojevima, na kartušama sa sjeverne i južne strane vrha ikonostasa, jer je u kombinaciji s prašinom na pojedinim mjestima stvorio tvrdokorni sloj na polikromiji koji je godinama postupno radio raspukline u naglim promjenama temperature i relativne vlage, uzrokujući mjestimično listanje polikromiranog sloja i odvajanje od drvenog nosioca. Stoga je na tim mjestima postupak

izravne konzervacije bio dosta spor i zahtjevan jer je pažnja bila usmjerena na kontroliranje dopuštene količine tutkala na ugroženoj površini da se ne bi dogodila neželjena promjena u obliku i strukturi saniranog sloja. Izvorna pozlata Ostojićeva ikonostasa, bogato nanesena na svim pozlaćenim površinama, također je zahtijevala pozornost, iako je njezino listanje ili preveliko odizanje s krednom osnovom od drvenog nosioca zamijećeno samo u tragovima. Istraživanja provedena 2007. obuhvaćala su utvrđivanje stanja konstrukcije sa stražnjeg dijela ikonostasa, istraživanje slikanih slojeva te uzimanje uzoraka slikanih slojeva s ikone za analizu poprečnog presjeka mikro uzorka. Uočeno je da se preslici javljaju samo u prvom redu ikonostasa, na arhitekturi i pozlaćenim ornamentima gdje su tamnim oslikom prekrivene mramorizacije, a brončanim nanosima pozlata. Očito je preslikavanje samo jednog dijela ikonostasa, onog koji je bio “nadohvat ruke”, bilo povezano s nedostatkom novčanih sredstava naručioca, pa se intervencija preslikavanja provodila u namjeri da se sakriju oštećenja prvog i drugog reda prizemnog dijela. U protivnom je nakana naručioca trebala značiti preslikavanje kompletne arhitekture ikonostasa zajedno s polikromijom i pozlatom, kao što je bio običaj svakog stilskog razdoblja—provoditi preinake na drvenom sakralnom inventaru da bi se dobile nove estetske, kulturne ili religiozne vrijednosti koje danas poznajemo kao preslike. Ikonostas crkve Vavedenja Presvete

5. Pakra, grobljanska kapela Sv. Nikole, pogled na glavno i južno pročelje (fototeka Ministarstva kulture, snimio N. Vranić, 1957 god.)
Pakra, St. Nicholas Cemetery Chapel, view of the southern facade and the main facade with the vertical crack (Photo Archive of the Ministry of Culture, photo by N. Vranić, 1957)

Bogorodice skriven je iza sloja laka koji je potamnio zbog višestoljetnih obreda paljenja svijeća, djelovanja prašine i utjecaja svjetlosti, stoga na njegov izgled nije toliko djelovao čovjek koliko prirodni čimbenici. Potamnili lak sakrio je izvornu svijetlu mramorizaciju i izvornu pozlatu, potpuno promijenivši vedri izričaj, koji je nekoć imao funkciju održavati višestruku vezu ikonostasa i glavnog broda. Naime, ikonostas se odrazio na unutrašnjost hrama preko predoltarskog prostora na kojem se održavao dio liturgijskog rituala namijenjen pogledu vjernika, simbolično prikazujući događaje iz Kristova zemaljskog života.

Povijest kapele Sv. Nikole

Grobljanska kapela Sv. Nikole imala je sasvim drugačiju sudbinu (sl. 5). Njezina gradnja na uzvišenju pokraj crkve Vavedenja Presvete Bogorodice pokazala se kao loše rješenje. Klizanje tla uzrokovalo je pucanje i razdvajanje zidova kapele, a uslijedilo je urušavanje zvonika i krovšta. Umjetnine koje su se nalazile u prostoru kapele, osobito ikonostas, doživjele su neviđeno propadanje u vrlo kratkom vremenu. Radi još jasnije slike propadanja toga kulturnog dobra, navodim niz dokumenata o posljednjih četrdeset godina pokušaja, planova, neadekvatnih obnova, zastarjelih elaborata, te nezainteresiranosti i sporosti tadašnje administracije za promptnim rješavanjem i spašavanjem blaga iz kapele.⁹ Prvi dokument „Prijedlog za izvođenje konzervatorsko-zaštitnih radova na objektima manastira Pakra, općine Daruvar“ iz 1968. godine koji je pohranjen u arhivu Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture govori o „visokom riziku od rušenja kapele Sv. Nikole, zbog popucanih zidova i nesaniranog krova. Pukotine se mjestimično protežu do samog tla, čime je ugrožen i ikonostas te da je s bogatog ikonostasa ukradeno nekoliko najvrednijih ikona“.

Sljedeće godine, 1969., upućen je zahtjev tadašnjem Republičkom fondu za unapređivanje kulturnih djelatnosti

6. Grobljanska kapela Sv. Nikole, stanje 2006. godine (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić)
St. Nicholas Cemetery Chapel, conservation state in 2006 (Croatian Conservation Institute Photo Archive, photo by N. Vasić)

SRH za dodjelu financijskih sredstava radi evakuacije ikonostasa grobljanske kapele te konzervatorskih istraživanja i izrade projektnog elaborata. U travnju 1970. Komisija za razmatranje sanacije manastira Pakre istaknula je visoku kulturno-povijesnu i estetsku vrijednost manastira kao najviše spomeničke kategorije. Manastirski kompleks sagledan je kao cjelina koja unutar kanjona rijeke Pakre čini jedinstveni ambijent. Tada se upozoravalo na ugrožavanje kompleksa (prirode i manastira) sjećom šume i aktivnošću obližnjeg kamenoloma. Sljedećih mjeseci prikupljala se dokumentacija potrebna za izradu elaborata za sanaciju manastira.

Početkom 1973. godine statičkom sanacijom prenočišta počinju radovi rekonstrukcije manastira, bez intervencija na kapeli Sv. Nikole. Sljedeće, 1974. godine Republički zavod za zaštitu spomenika zahtijeva hitne mjere za sanaciju ugrožene kapele Sv. Nikole. Petnaest godina kasnije, u srpnju 1989., osnovan je Odbor za pokretanje i realizaciju aktivnosti na revitalizaciji i sanaciji kulturno-povijesnog spomenika Pakra-manastir koji je sastavio program obnove. Tada se obnova i revitalizacija manastira Pakre predviđala za pet godina, u nekoliko etapa, uz dovođenje infrastrukturnih instalacija i modernizacije prometnice

7. Kapela Sv. Nikole, unutrašnjost s ikonostasom (fototeka Ministarstva kulture, snimio N. Vranić, 1957. god.)
The chapel of St. Nicholas, the interior with the iconostasis (Photo Archive of the Ministry of Culture, photo by N. Vranić, 1957)

te uređenje okoliša. Zamišljeno je da manastir Pakra ima trojaku funkciju: sakralnu, povijesno-umjetničko-kulturnu i rekreacijsko-turističku. Entuzijastički osmišljen program dotaknuo se čak i obnove ribnjaka i voćnjaka te rješavanja prostora za kampiranje. Započeto ostvarivanje projekta prekinuto je izbijanjem rata 1991. godine. Nekoliko godina nakon prestanka ratnih operacija, 1997. godine, preostali dijelovi ikonostasa grobljanske kapele pohranjeni su unutar crkve, tako da su veći dijelovi prislonjeni uz klupe, a ostatak je raširen po prostoru crkve. Ruševine te male kapele danas su obrasle visokim raslinjem, pa je put do njezine unutrašnjosti, naročito za ljetnih mjeseci, potpuno nepristupačan (sl. 6).

Ikonostas grobljanske kapele Sv. Nikole

Ikonostas kapele Sv. Nikole, djelo nepoznatog majstora, nešto je stariji od velikog ikonostasa iz crkve Vavedenja Presvete Bogorodice, a izrađen je 1764. godine (prema natpisu na vladličanskom tronu), tri godine nakon gradnje kapele (sl. 7). „Drvena konstrukcija ovog malog ikonostasa je potpuno u baroknom stilu. Ikone su postavljene u divnoj, gotovo čipkastoj baroknoj rezbariji koja odiše radošću i svježinom i mnogo nas podsjeća na rokoko“.10 Možemo

8. Kapela Sv. Nikole, carske dveri, stanje 2006. godine (fototeka Ministarstva kulture, snimio V. Barac)
Chapel of St. Nicholas, the Royal Doors, conservation state in 2006 (Photo Archive of the Ministry of Culture, photo by V. Barac)

samo zamišljati ikonostas u toj malenoj kapeli na uzvisini pokraj crkve u njegovo najljepše doba. Fotografije iz 1941. (fotograf Tihomil Stahuljak) i 1957. (fotograf Nino Vranić) donekle nam dočaravaju kakvo je remek-djelo nepovratno izgubljeno. Ikonostas je nosio pet redova ikona, s carskim dverima, sjevernim i južnim vratima, središnjim križem i pripadajućim kartušama s po šest ikona s lijeve i desne strane. Sva ikonografija bila je ugrađena na malenu konstrukciju, uz dodatnu raskošnu rezbariju svakog elementa ikonostasa. Premda je stariji od velikog ikonostasa iz crkve Vavedenja Presvete Bogorodice samo petnaestak godina, taj ikonostas zbog kompozicije, načina tretiranja boje i crteža na ikonama i manjka novih elemenata koje je donijelo „prijelazno razdoblje“, djelovao je još starije, a po svojem umjetničkom dosegu i jače od Ostojićeva djela u velikoj crkvi. Među preostalim dijelovima ikonostasa koji su deponirani u svetištu velike crkve, treba izdvojiti carske dveri, središnji križ s ikonama Bogorodice i sv. Jovana Bogoslova te dvojna vrata sjevernog i južnog prolaza. Iako je drveni nosilac i konstrukcija nabrojanih dijelova dosta dobro sačuvana, kredna osnova s polikromijom i pozlatom gotovo je potpuno uništena.

9. Kapela Sv. Nikole, završni križ ikonostasa, stanje 2006. godine (fototeka Ministarstva kulture, snimio V. Barac)
Chapel of St. Nicholas, the final iconostasis cross, conservation state in 2006 (Photo Archive of the Ministry of Culture by V. Barac)

10. Kapela Sv. Nikole, sjeverna i južna vrata ikonostasa, (fototeka Ministarstva kulture, snimio V. Barac)
Chapel of St. Nicholas, the iconostasis north and south doors, conservation state in 2006 (Photo Archive of the Ministry of Culture, photo by V. Barac)

Zaključak

Manastir Pakra je objekt prve spomeničke kategorije, a pitanje njegove revitalizacije postaje zapravo pitanje odnosa struke prema stanju u kojem se manastir nalazi te pitanje pravih i pravodobnih odluka koje će na najbolji način vrednovati njegovu povijesnu, estetsku, religioznu i spomeničku važnost. Visok stupanj oštećenosti crkve Vavedenja Presvete Bogorodice određuje ritam i razinu stručnih zahvata na drvenom inventaru crkve, posebno na ikonostasu. Građevinski radovi i drenaža crkve prvi su korak u tom smjeru. Nakon ostvarivanja potrebnih uvjeta, kao što su uspostavljanje normalnih granica za dosad nepovoljne, odnosno nagle mikroklimatske promjene i rješavanje statike same građevine, bit će potrebno jasno odrediti smjernice konzervatorskih zahvata da bi se zaustavilo ili barem usporilo daljnje propadanje ikonostasa i pripadajućeg sakralnog inventara. Pritom ne treba zaboraviti da je za razliku od katoličkog drvenog inventara, pravoslavni sačuvao izgled izvornika bez „upotrebe“ preslika u svakom stilskom razdoblju. Ako mogućnost obnove Ostojićeva ikonostasa ima sve uvjete i potporu, od stručne do političke, što će se dogoditi s preostalim

dijelovima onog manjeg, ljepšeg i vrednijeg, s dijelovima koji su naslonjeni na zidove apsida, skriveni iza velikog ikonostasa pakranske crkve? Kakva može biti njegova sudbina, kad je grobljanska kapela Sv. Nikole u kojoj je izrađen odavno ruševina? Carske dveri postale su zaseban dio koji je nemoguće smjestiti u prijašnji kontekst, njihova uloga se iz temelja promijenila, originalna funkcija je nestala, dveri su pretvorene u izoliranu kreaciju, iako još uvijek postoje konstrukcije i vidljive raskošne čipkaste rezbarije, ali bez dostatne polikromije i pozlate (sl. 8). Što učiniti? Jedno od rješenja koje se nameće je njihovo muzejsko arhiviranje i smještaj u odgovarajući povijesni niz. Međutim, time problem nije riješen. Oko 80% izvorne polikromije s pozlatom nepovratno je izgubljeno, pa bi eventualni restauratorski zahvati trebali rekonstruirati izgled dveri, kako bi bila zadovoljena prezentacijska forma muzejskog izložka. Bi li rekonstrukcijom, kojom bi se na osnovi preostalih fragmenata polikromije i pozlate vratio pretpostavljeni izvorni izgled, bila prekršena određena pravila i etičke norme konzervatorsko-restauratorske struke? Gradnja faksimilnog ikonostasa na osnovi fototeke Ministarstva kulture i implementiranja preostalih dijelova

i sitnih fragmenata ne bi dolazila u obzir iz više razloga. Prvi i najvažniji je determiniran etikom restauratorske struke gdje se postavlja pitanje: Do koje mjere se nedostajući dijelovi mogu rekonstruirati, a da to umjetničko djelo još ima pravo biti pripisano svojem autoru i nekom prošlom dobu? Ili, u odnosu na naš slučaj–razina oštećenja polikromije i pozlate na carskim dverima je tolika da se postavlja pitanje kolika je vjerodostojnost rekonstrukcije carskih dveri na osnovi povezivanja preostalih fragmenata u novu cjelinu. Stoga fragmenti polikromije i pozlate ne bi trebali postati poticaj ili polazište za stvaranje i rekonstrukciju isprane i ogoljene drvene osnove carskih dveri jer bi time zapravo dobili neki novi prikaz na staroj konstrukciji i doveli u pitanje autentičnost predmeta. Ista konstatacija može se primijeniti i za ostale dijelove ikonostasa, posebno središnji križ (sl. 9) i vrata sjevernog

i južnog prolaza (sl. 10). Rješenje se možda vidi u konzerviranju preostalih dijelova tako da im se u muzejskim uvjetima osigura što bezbolnija aklimatizacija, s obzirom na to da dolaze iz prirodnog okruženja gdje su posebni mikroklimatski uvjeti, a ne treba zanemariti ni činjenicu da su niz desetljeća mikroklimatski uvjeti u kapeli Sv. Nikole bili šokantni za umjetnine, s ekstremnim oscilacijama temperature i vlage zbog postupnog odvajanja i urušavanja krovišta i zidova zgrade.

Pravoslavni sakralni inventar, posebno ikonostasi, važan su dio našeg kulturnog naslijeđa i kao takvi zaslužuju pozornost i brigu, kako bismo se u vremenu koje dolazi na pravi način mogli odnositi prema njima, a detaljnim povijesnim istraživanjima i konzervatorsko-restauratorskim zahvatima pokrenuti proces njihove trajnije zaštite i obnove. ■

Bilješke

- 1 “Prijelazno razdoblje” je pojam za slikarstvo zasnovano na bizantinskim tradicijama koje se u 18. stoljeću uključuje u europsku umjetnost svojeg doba. Ispočetka to slikarstvo zadržava tradicionalni način slikanja s primjesama i utjecajima grčko-italske ikonografske škole. Karakteristika takvog slikarstva su likovi u strogom hijerarškom stavu s apstraktnom pozadinom te često naivan način izražavanja. S vremenom se to stanje mijenja, pa u drugoj polovici 18. stoljeća ima sve manje slikara-monaha, a sve više školovanih ikonopisaca. Što se tiče pozadine slike, ona je u početku apstraktna i jednolična (zlatna), a prekriva se baroknim ornamentom. Poslije se pretvara u nebo puno oblaka i anđelića, u krajolik ili perspektivno slikan prostor. Figure su ispočetka tretirane crtački, a zatim slikarski. Tradicionalna tehnika tempere sve se više zamjenjuje uljem. <http://www.scribd.com/doc/45896797/SRPSKI-NOVI-VEK1> (25.5.2011.)
- 2 „Ovaj mitropolit obnovio je Pakru i stvorio od nje jak duhovni centar, okupivši oko sebe brojno monaško bratstvo. Najveći deo tadašnjih pakranskih kaluđera došao je iz Mileševa. Manastir Mileševa je, naime, 1688. opustošen od Turaka, te su mileševski kaluđeri na čelu s arhimandritom Dositejem migrirali na sever čak do Sentradreje, noseći sa sobom mnoge manastirske dragocenosti i utvari, i neki se zaustaviše evo u Pakri.“ DUŠAN KAŠIĆ, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd, 1996., 198, 199.
- 3 DUŠAN KAŠIĆ, 1996. (bilj. 2), 212.

- 4 „Vasa Ostojić, učitelj prije spomenutoga Bačevića, možda je onaj Vasilije iz Novog Sada koji je 1774. slikao ikonostas u manastiru Pakra.“ ANĐELA HORVAT, RADMILA MATEJČIĆ, KRUNO PRIJATELJ, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 176.
- 5 ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Crkva Sv. Nikole u Karlovcu – Arhitektonske i ikonografske odlike, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 12–13 (1988./1989.), 273.
- 6 DRAGAN DAMJANOVIĆ, Arhitektura ikonostasa u opusu Hermana Bolléa, u: *Prostor*, (2010.), 64.
- 7 EDO ANUŠIĆ, ANA DUMBOVIĆ, Manastir Pakra, Ikonostas crkve Vavedenja Presvete Bogorodice – Elaborat o zatečenom stanju i provedenim istraživanjima na drvenom inventaru crkve uz prijedlog konzervatorsko-restauratorskih radova, arhiv HRZ-a, 12.
- 8 Podatak se nalazi u Dokumentacijskom odjelu HRZ-a u formi opisa radova s troškovnikom za konzervatorsko-restauratorske radove i prijedloga konzervatorsko-restauratorskih radova koji je 19. 10. 1998. sastavio Đuro Šimičić.
- 9 “Prijedlog za izvođenje konzervatorsko-zaštitnih radova na objektima manastira Pakra” i “Program revitalizacije i sanacije Pakra-manastira”, te veći broj ostalih dokumenata Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku, kao i Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, pronađen je u arhivi Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture RH u Zagrebu.
- 10 DUŠAN KAŠIĆ, 1996., (bilj. 2), 219.

Summary

Edo Anušić

PAKRA MONASTERY ICONOSTASES

A few years ago the Croatian Conservation Institute initiated a series of preventive interventions on the wooden Orthodox inventory in a number of sacral objects in northwestern Croatia with the aim of restoring and preserving the endangered cultural heritage. For a long time, perhaps more than necessary, but due to serious matters being at its initial phase, or being completely unknown, one can be undecided about how to write in a meaningful and useful way about the inventory undergoing a removal of centuries old cobwebs, the inventory that is yet to be touched by the healing hand of the restorer. If one browses through historical data and uses photo archives, one can only be surprised with the extent to which this segment of the Croatian cultural heritage has been neglected. The same goes for the extent to which various historical and political events had a direct or indirect impact on ignoring and delaying the beginning

of its restoration. The relatively small space of the Pakra Monastery contains two iconostases. Today, they are both located in the church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary. The bigger one represents a part of the church inventory, and the smaller one, or what is left of it, was transferred from the ruined chapel of St. Nicholas and temporarily stored in the apse of the church. The article discusses the possible evaluation and future of the iconostases. As an excellent example of the construction, the carving skills, and most of all the artistic mastery of their authors—carvers and iconographers—and starting from the Baroque „transition period“ to date, they have reached different degrees of endangerment.

KEYWORDS: *Pakra Monastery, the church of The Presentation of the Blessed Virgin Mary, St. Nicholas Cemetery Chapel, Orthodox religious inventory, iconostases*